

Světový systém a mezinárodní migrace: konceptualizace vzájemných vztahů

Jan Kalenda¹

Katedra sociologie a andragogiky FF UP, Olomouc

World-System and International Migration: Conceptualization of Dual Relations. This article addresses three main issues: in the first instance it focuses on the scrutiny of the ideal concept of world-system theory and theory of transnational migration – two concepts which are inseparable. Secondly it discusses the potential linkages and correlations between international migration and the ideas of a key figure of world system school – American sociologist Immanuel Wallerstein. In the last case it aspires to outline working hypothesis, which emerges from development of contemporary capitalist world economy (form of global socio-economic order) as well as types of contemporary migration. For this purpose author analyses effects of hierarchical space structure and also effects of cyclical economic dynamics of world economy on contemporary migration. Article leads to a development of a new model of time-space structure, which determines forms of international migration; i.e. new nomological-deductive model of contemporary international migration.
Sociológia 2010, Vol. 42 (No. 4: 339-355)

Key words: *international migration; world-system; Immanuel Wallerstein; capitalist economy; economic cycles; push and pull factors; theoretical model*

Mezinárodní migrace patří k dlouhodobě ožehavým sociálním tématům, o jejíž konceptualizaci se od dob klasiků sociologie přelomu 19. a 20. století Williama Thomase a Floriana Znanieckiho (1996) pokoušel ne jeden světový badatel. Klíčovým cílem této studie je přispět k nekončící teoretické debatě ohledně příčin a možné struktury toků migrujících skrz hranice států. Toho chceme dosáhnout vyvozením některých klíčových prepozic z teorie světového systému Immanuela Wallersteina, jedné z nejuznávanějších soudobých makrostrukturálních teorií a jejich aplikací na vysvětlení příčin, struktury a dynamiky mezinárodní migrace. Budujeme tedy aplikovanou teorii dílčího sociálního jevu podle zásad logického pozitivismu.

K tomuto cíli musíme učinit dvě důležité poznámky. Naše incentiva je omezena pouze na formulaci teoretického (deduktivně nomologického) modelu, který by vysvětloval určité sociální jevy spojené s mezinárodní migrací. Z toho důvodu, čistě teoretického zaměření, i důvodu omezení rozsahu studie se v rámci našeho článku nebudeme zabývat jeho empirickým testováním. Druhá poznámka se týká již existujících reflexí Wallersteinovy práce v rámci diskursu mezinárodní migrace. Teorie světového systému je samozřejmě tak významnou, že si jí povšimli i jiní autoři (srov. např. Arango 2001; Massey a kol. 1993; Massey 2001), nicméně jejich reflexe je spíše obecného charakteru a v mnoha ohledech se opírá o příbuznou teorii závislosti A. G. Franka (1967).

¹ Korespondence: Bc. Jan Kalenda, Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého, Olomouc, tř. Svobody 26, 772 00 Olomouc, Česká republika. E-mail: jankalenda@seznam.cz

Navíc, pokud Wallersteina zmínění autoři skutečně citují, odkazují obvykle na jeho pozdní esejistické práce (Wallerstein 1984; 2001) či na jeho interprety (Shannon 1989) a nikoliv na klíčové analýzy struktury kapitalistické ekonomiky, které předložil ve své trilogii o světovém systému ze 70. a 80. let. (Wallerstein 1974; 1980; 1989) Právě z těchto důvodů chceme přinést teorii mezinárodní migrace, jež by vycházela převážně přímo z Wallersteinových analýz a tudíž by byla „skutečnou“ koncepcí mezinárodní migrace vyvozenou z teorie světového systému.

Migraci pro případ této studie definujeme jako jakýkoliv pohyb migrujících aktérů přes hranice jiných států, ať už je vyvolán „tisky“, tzv. „push“ faktory, anebo „tahy“, tzv. „pull“ faktory. Jejím nejdůležitějším znakem je překročení hranic jiného státu. Právě příčiny a struktura tohoto sociálního „pohybu“ budou představovat klíčový předmět našich úvah: propojení poznatků teorie světového systému s příčinami a komponentami mezistátní migrace.

Obecně lze říci, že mezi „push“ faktory patří takové prvky, které nutí lidi migrovat z jejich sídlišť: tj. nemožnost uplatnění na lokálním trhu práce, politická dezintegrace, ohrožení na vlastním životě, sociální konflikty, válka, ale třeba i přírodní a jiné humanitární katastrofy. „Pull“ faktory referují k těm aspektům, jež znásobují *životní šance* aktérů, když použijeme termínu, který razil Ralf Dahrendorf (1991). Jedná se o prvky jako vyšší životní úroveň, vzdělání či politická stabilita.

Uveďme však, že incentive této statě nemíří k rekonstrukci všech potenciačních příčin světové migrace, ale pouze k nahlédnutí vztahů mezi její dynamikou a povahou struktury světového systému. Z tohoto důvodu se proto dopouštíme hned dvojí redukce. Jednak redukuje předmět našich úvah na působení světového systému na transnacionální migraci, jednak redukuje holistní definici „push“ a „pull“ faktorů.

První forma redukce tedy vylučuje z analýz veškeré prvky, jež nejsou přímo svázány s fungováním světového systému. Jedná se například o demografické trendy či procesy, které probíhají v kratších časových blocích, než s jakými pracuje Wallerstein.

Druhá forma redukce je spojena s omezením empirického obsahu pojmů „push“ a „pull“ faktorů. První z nich pro nás budou představovat primárně politické příčiny migrace, tj. především ozbrojené střety, které nutí aktéry k opuštění hranic své původní země. Druhé pro nás naopak označují dominantně ekonomické faktory, které lákají individua příslibem lepších sociálních podmínek. Nicméně by bylo příhodné poukázat na to, že podle Wallersteina (1979) jsou i prvky politické nestability a vojenských konfliktů odrazem úsilí jednotlivých zemí o zlepšení nebo udržení svého postavení v kapitalistické světové ekonomice. Jsou tudíž dodatečným efektem struktury a dynamiky tohoto sociálně politického systému (podrobněji viz níže).

Bližším vymezením obsahového jádra obou pojmů se snažíme předem eliminovat dvojznačnost, kterou může použití koncepce „push“ a „pull“ faktorů vyvolat. Na druhou stranu, i přes možnou kritiku takového směru uvažování (viz např. Castels – Miller 2003) stále považujeme tuto koncepci za nejvhodnější východisko pro námi zvolený typ teoretické analýzy.

Zavedení dvojí redukce tedy závažným způsobem omezuje potencionální zobecnění vzájemných vztahů mezi mezinárodní migrací a světovým systémem na celou společnost. O takovouto univerzalizaci však tato práce neusiluje. Zaměřuje se na určité, z velké části dlouhodobé a střednědobé sociálně-ekonomické faktory, jež modifikují mezinárodní migraci. To je i představa autora o tom, jakým způsobem by měl být tento text čten².

Mezinárodní migrace a teorie světového systému

Málokterému sociologu se podařilo vybudovat v závěrečné čtvrtině dvacátého století koherentní vědeckou školu tak, jako v tom uspěl bývalý afrikanista *Immanuel Wallerstein* (*1930), autor *teorie světového systému* (world-system theory). Ten přišel krátce po roce 1970 s prvním dílem trilogie o vzniku a vývoji moderního kapitalistického systému, světové ekonomiky, která svou dynamikou ovlivňuje sociální strukturu společnosti, formu státních i jiných organizací, lidskou kulturu i dynamiku mezinárodní migrace. (Wallerstein 1974; 1980; 1989) Migrace je ve Wallersteinově podání, stejně jako i jiné makrosociální procesy, odezvou na proměny světové ekonomiky, nejdůležitější ze sociálních struktur³.

Teorie světového systému v sobě spojuje rozmanité společenskovední dědictví: (1) Modifikovaný marxismus včetně teorie dělby práce, nerovnosti a pauperizace, dokonce i s některými paralelami k Leninovu (1951) dílu o imperialismu. (2) Na marxismus v mnoha ohledech navazující teorii závislosti či dependence André Gunder Franka (1967). (3) Francouzskou historiografickou školu *Annales*; především statě jejího čelního představitele Fernanda Braudela (1973). (4) Studie rozmanitých ekonomických historiků. Uveďme alespoň Josepha Schumpetera (1939) a Alexandra Kondratějeva.

Pokud se máme hodnověrně zabývat Wallersteinovými úvahami o povaze světového systému a následně je vztáhnout k analýze mezinárodní migrace, musíme ze všeho nejdříve přiblížit autorovu představu společnosti – sociální ontologii. Té budeme věnovat několik navazujících odstavců.

² Zčásti se zde opíráme o pojetí redukce předmětu výzkumu, jak s ním pracuje M. Petrušek. (2008) Bez patřičné redukce předmětu bádání by v rámci jedné studie nebylo možné podat celkový náhled dané problematiky a pokusit se o rekonstrukci alespoň dílčích modelových (a ideálně-typických) vztahů mezi světovým systémem a mezinárodní migrací. Takováto rekonstrukce může samozřejmě působit značně ekonomizujícím dojmem. To ale neznamená, že by v rámci světové migrace nesehrávaly důležitou roli neekonomické aspekty. Těmi se však zabývají, anebo mohou zabývat jiné modely.

³ K podrobnějším informacím o autorově životě a díle viz (Shannon 1989; Smith 1991: 95-103; česky pak Holubec 2006; 2007; 2009). K poněkud odlišnému pojetí logiky světového systému srovnej. (Chase-Dunn 1994; 1995)

V prvé řadě Wallerstein neuvažuje o společnosti, ale o systémech, mezi nimiž rozlišuje dva základní typy: (1) *malé systémy* („mini systems“ nebo také „small systems“) a (2) *světové systémy* (world systems). Oba typy systémů mají jednotnou dělbu práce, ale ty prvně jmenované mají i jednotnou kulturu, zatímco světové systémy ji postrádají. „Mini systémy“ představují povětšinou samozásobitelské lovecké a sběračské komunity ve smyslu, v jakém o nich píše Marshall Sahlins. (1995) Mnohem větší a kulturně divergentnější světové systémy se vyskytují ve dvou variantách: (i.) *Světová impéria*. Tzn. politické jednotky, v nichž je ekonomická směna řízena centrální politickou byrokracií. Historicky šlo například o římskou říši či osmanské impérium. (ii.) *Světová ekonomika*. Ta je takovým typem systému, pro něhož je typické, že obchodní směna není spojena s jednou politickou jednotkou, nýbrž překračuje hranice hned několika vládních režimů. Dochází v něm tedy k ekonomické a nikoliv k politické integraci. Oba typy světového systému sblížuje i to, že jde o území propojené ekonomickými vazbami s danou strukturou a funkcemi. (Wallerstein 1974: 347-350; 1979: 5-6, 159; 2000: 75)

Existence moderní světové ekonomiky nebo také evropského kapitalistického systému⁴ je spojena se čtyřmi klíčovými institucionálními klastry: (1) Rozmanitými *státy* spojenými mezistátním systémem. (2) *Národy* (etnickými skupinami), u nichž nesejde na tom, zdali jsou organizovány do podoby států nebo takovou organizaci postrádají. (3) *Třídy*, které zčásti zahrnují objektivní postavení ve výrobním systému a vlastnických vztazích, zčásti uvědomění aktérů o jejich přináležení k dané socioekonomické skupině (třídní vědomí). (4) *Domácnosti* a jednotlivé osoby zasazené do příjmových, pracovních a jiných relací. (Wallerstein 1979: 24; 1983a: 64) Všechny čtyři institucionální vrstvy společnosti spojuje jednotnou síť světová ekonomika. Její rytmy, ekonomické cykly a konjunktury limitují z velké části dynamiku zbylých agregátů společnosti. Světový kapitalistický systém je tak jinými slovy *prostředím*, v němž se společnost, nejdříve ta evropská a později i ta „globální“, od 16. století vyvíjí⁵. Ragin a Chirot (1984: 301; srov. též Janowitz 1997: 1091) dokonce uvádějí, že díky postulátu světového systému jako ontologického jádra moderní společnosti je možné analyzovat sociální změnu (tudíž i migraci) naprosto vědecky.

⁴ Wallerstein používá oba termíny jako synonyma.

⁵ Bližší popis pojetí mechanismů kapitalistického systému, výrobních a vlastnických vztahů, komodifikace a dělby práce, proletarizace a akumulace kapitálu je možné nalézt in Wallerstein 1983a: 13-43; 2004: 23-30. Naopak, rozsáhlejší deskripce relací mezi státem, třídami, národy a „domácnostmi“ lze nalézt in Wallerstein 1984: 27-36. Asi nejtvrdším kritikem Wallersteinovy koncepce je Aristide Zolberg (1981), jenž ji označuje za ekonomicky deterministickou, přehlížející roli politických vazeb a uchylující se k funkcionalistickým vysvětlením. Podle Zolberga si Wallerstein především plete vznik evropského mezistátního systému v 16. století se vznikem kapitalistické ekonomiky. Emergence prvního znamenala skutečnou radikální transformaci života evropské společnosti, protože mezi státy vytvořila vůbec nejtěsnější možné vazby. Dependence těchto jednotek na ekonomické sféře byla ovšem pouze částečná a nevyvěřala, jak Wallerstein postuluje, ze systémových vztahů kapitalistické ekonomiky. K další kritice, tentokrát z pozic teoretické a analytické nekonzistentnosti. (Srovnej Stinchcombe 1982)

Z našeho úhlu pohledu – primárně zaměřeného na analýzu vztahů mezi světovým systémem a mezistátní migrací – je nejdůležitější vztah mezi prvním a čtvrtým klastrem – státy zasazenými do mezistátního systému a migrujícími osobami – a proměnami světové ekonomiky. Z toho důvodu je zapotřebí blíže objasnit dvě důležité věci: (1) Walersteinovo pojetí struktury světové ekonomiky (mezistátního systému) a také (2) pojetí vývojové dynamiky kapitalistické civilizace. V rámci obou bloků dodatečně načrtneme možné konsekvence pro podobu mezinárodní migrace; rekonstruujeme tedy jejich vzájemné relace a působení.

Struktura světového systému a její vztah k mezinárodní migraci

Jak jsme již uvedli, prvořadou komponentou světového systému jsou státy. Co pro Wallersteina tyto politické jednotky přesně znamenají? V zásadě představují *politickou nadstavbu* fungování světového systému. Ten totiž ke své optimální činnosti vyžaduje silný státní systém, v němž je zajištěna centralizace produkce a kontroly peněz, vytvořeny a garantovány zákony zajišťující vlastnictví, regulaci trhu atd. Na druhou stranu pro něj není výhodná ani centralizace do podoby superstátu, jakéhosi impéria, neboť ta omezuje mobilitu kapitálu, a tím podlamuje úsilí o jeho akumulaci. (Wallerstein 1974: 16; 1979: 160)

Stát je důležitý z ještě jiného důvodu. Představuje totiž instituci, skrze niž se vede boj o relativní pozici sociálních jednotek – jedno zdali národů, tříd či jiných skupin – v kapitalistické civilizaci. Právě prostřednictvím struktur státních institucí je možné zasahovat do ekonomické sféry a stvrzovat politickou dominanci v ní. Stejně tak je však možné regulovat toky mezinárodní migrace, ať už ve prospěch nebo v neprospěch migrujících. V čem spočívá výjimečnost státu? Dílem v hranicích, které oddělují jednotlivé zeměpisné zóny politické moci, dílem ve vytváření legálních pravidel pro regulaci sociálního života (zejména vztahů produkce) uvnitř vlastních hranic a zčásti spočívá ve schopnosti zdaňovat subjekty vlády. V neposlední řadě je to monopolizace vojenských jednotek umožňující pacifikovat vlastní populaci a prosazovat cíle státu na úkor jiných politických režimů. (Wallerstein 1983a: 48-55; 2004: 46)

Z těchto několika Wallersteinových premis můžeme načrtnout některé důležité závěry pro konceptualizaci vztahu světové ekonomiky a migrace⁶:

(1) Stát je klíčovou jednotkou regulující mezinárodní migraci.

(2) Tu reguluje díky existenci hranic a díky existenci specifického legálního systému upravujícího migrační toky v té které zemi.

⁶ K podobným závěrům srovnaj též Massey 1999.

(3) Státní regulace migrace je spojena s geopolitickými cíli států, které jsou často v rozporu s cíli jiných států a s cíli dalších sociálních klastrů, tj. národů, tříd, domácností a jednotlivců.

Jistě je ale třeba dodat, že takováto koncepce nepočítá s existencí nadstátních útvarů, jakým je kupříkladu Evropská unie. Ta vystupuje s odlišným statutem v mezinárodním systému než státy samotné a migraci reguluje logikou svých vlastních, „nadstátních“ rozhodnutí.

Hierarchie světového systému

Kapitalistický světový systém v sobě nezahrnuje jen geografické území, ale i dělbou práce, síť vztahů závislosti a s nimi spjatou nerovnost na všech úrovních sociálního systému. Ať už na úrovni sociálních aktérů, tříd, etnik anebo států, která se dodatečně exponuje na nižší úrovně. Vzniká tak zároveň vertikální (absolutní úroveň politickoekonomické moci) a horizontální (prostorová distribuce politickoekonomické moci) hierarchie, která transformuje státy do tří základních skupin (Wallerstein 1974: 349-350; 1979: 37-39):

(a) *Státy jádra* (v současnosti např. USA, Velká Británie, Francie, Austrálie, Japonsko), patřící do centrální zóny kapitalistické ekonomiky, disponující nejlepšími technologiemi, nejkvalitnější produkty, nejefektivnější dělbou práce, nejnižším zdaněním a dobře placenou prací. V jádru jsou též přítomny nejvýznamnější finanční instituce a dochází zde k hlavní akumulaci a koncentraci kapitálu. Produkce bývá často podpořena ze dvou stran: ochranářskými opatřeními státu a aktivní podporou raných monopolních organizací (kvazi monopolů). Státní aparáty jsou silné, ale ne uzurpující, snažící se profitovat z kapitalistické produkce. Mezi hlavní strategie kapitalistů patří „vývoz“ vykořisťování.

(b) *Státy periferie* (např. Angola, Haiti, Afganistan, Ukrajina, Maroko). Ty se nacházejí na hranicích systému a z velké části slouží jako „zásobárny“ surovin a odbytiště výrobků pro země jádra. Z pohledu teorie světového systému jsou tyto regiony vykořisťovány ze strany zemí jádra. Ty přispívají k jejich aktivní retardaci⁷. Ochrannářská opatření zde téměř neexistují, a proto

⁷ A. G. Frank (1967: 9) v tomto kontextu píše, že vývoj a úpadek (resp. underdevelopment) jsou dvěma stranami téže mince. Aby mohly jedny oblasti bohatnout, musí druhé chudnout. Na tuto tezi teorie světového systému však zaútočil ekonomický historik Patrick O'Brian (1982), jenž tvrdil, že příspěvek periferie na vzestupu států jádra byl v průběhu většiny evropské historie (od roku 1450) naprosto minimální, tvořil asi 3 % celkového obchodního obrátu. Podle O'Briana byl klíčový především obchod mezi samotnými státy jádra, nikoli mezi zeměmi jádra a periferie. Např. anglická obchodní bilance s koloniemi tvořila na vrcholu její imperiální moci v 19. století pouhých 7 % veškerého obchodu. Wallerstein (1983b) se však hájí tím, že O'Brian si špatně vyložil koncept periferie a přiznává v tomto bodě své vlastní pochybení. Neměl sám totiž tak usilovně interpretovat ekonomickou strukturu skrze terminologii politické analýzy, dávat rovněž mezi politické a ekonomické jednotky. Podle Wallersteina je třeba za periferii považovat nejenom státy samotné, ale i některé z jejich regionů; např. v rámci Itálie by se jednalo o jižní část Apeninského poloostrova atp. Pokud bychom takovýto příklad vztáhly zpět na Anglii 18. a 19. století, najednou bychom mohli k 7 % koloniálního obchodu přičíst 7 % za obchod se Skotskem, 7 % za Wales a dalších 7 % za Cornwall. V neposlední řadě jde i o to, že se nadhodnota získaná z periferie akumuluje a díky tomu umožňuje – v řádu longue durée – vytvořit významné strukturální rozdíly mezi jádrem a periferií. (Wallerstein 1983b:

jsou zdejší kapitalisté vystaveni plnému působení tržních mechanismů. Většina států vyskytujících se na periferii je slabých, postrádajících potřebnou politickou autonomii.

(c) *Státy semiperiferie* (např. Česká republika, Nový Zéland, Turecko, Brazílie, Korea). To jsou státní entity nacházející se někde v půli cesty mezi lidry světové ekonomiky a podřízenými periferními oblastmi. Jak Wallerstein (1979: 23, 69; 2000: 61) poznamenává, jedná se o „střední třídu“ mezistátního systému, nezdídko vykonávající „černou práci“ za země jádra. Semiperiferii můžeme jinými slovy popsat jako nárazníkový pás snižující tenze mezi jádrem a periferií. Zdejší státy bývají obvykle silné, protože jednak usilují o vzestup mezi lépe postavené země, a jednak se snaží zabránit svému úpadku v makro-sociální stratifikaci.

Hierarchie mezistátního systému tak implikuje celou sadu dalších závěrů pro vztah mezi mezinárodní migrací a světovým systémem. Jde především o relace mezi migračními toky a zeměpisnou, hierarchicky nerovnou skladbou celého světového uspořádání:

(4) Nerovná dělba práce v rámci světového systému ovlivňuje migraci, a to hned několika možnými cestami: činí obyvatelstvo některých zemí chudší a díky tomu náchylnější k „tahové“ migraci. Ta pak probíhá zejména ve směru z periferie do hospodářského jádra systému.

(5) Není to ale jen migrace způsobená „tahy“, ale i „tisky“. Douglas S. Massey (2001, srov. též Arango 2000) např. uvádí, že podle teorie světového systému vzniká migrace v důsledku působení silných států centra na slabé státy periferie. Díky pronikání kapitalistických vztahů do předkapitalistických nebo částečně kapitalistických společností (obzvláště těch v Africe, jižní Americe a Asii) dochází k masivní dislokaci velké části populace a k následné migraci. Massey tak upozorňuje na důležitou roli „vývozu“ vykořisťování, které nutí obyvatelstvo v méně hospodářsky vyvinutých zemích k migraci do jiných oblastí⁸. Ve Wallersteinových (1983a) úvahách je tedy mnoho (ne-li všechny) z lokálních vojenských konfliktů a projevů kolektivního násilí ve státech periferie způsobeno silnými státy jádra či alespoň reprezentanty jejich ekonomik, tj. velkými kapitalistickými firmami. Ty mohu za to, že rozvracejí tradiční struktury místních komunit, transformují relativní politickou sílu lokálních elit a eskalují latentní sociální konflikty. Wallerstein tak ve svých myšlenkách velmi úzce navazuje na práci Erica Wolfa *Peasant Wars of Twentieth Century* (1969).

582) Jiný ekonomický historik William Darity jr. (1992: 262) dokonce shledává, že mnohé z O'Brianových zjištění tak mohou paradoxně sloužit podpoře Wallersteinových argumentů.

⁸ Arango (2005: 290; srov. též Stojanov 2008: 48-49) upozorňuje, že důležitou roli ve vztazích mezi centrem a periferií sehrály bývalé koloniální režimy, které kritickým způsobem ovlivnily (a ovlivňují) migrační proudy ve svých bývalých zámožných državách. Massey a kol. (1994) pak tento stav nazývají koncentrací chudoby, neboť se v post-koloniálních prostorech koncentruje množství chudých lidí, kteří nemají ani prostředky, ani možnosti ze své životní situace uniknout.

(6) Důležitou úlohu sehrává v migraci zejména síla států v jednotlivých oblastech. Ty silné mohou migraci regulovat, bránit se přílivu migrujících, naopak ty slabé jí nemohou nikterak čelit a stávají se jejím prvoplánovým terčem. Tento bod by bylo možné vztáhnout například na rezistenci středomořských států jádra, Itálie a Španělska, jež se brání přílivu uprchlíků ze severní Afriky. Ochranná opatření, která zavádějí, pak mají sloužit minimalizaci migrace z této oblasti, čímž tuto migraci potencionálně tlumí⁹.

(7) Rozpornou pozici zaujímají státy periferie, neboť ty mohou být částečně jak terčem migrace ze států periferie, tak mohou být i východiskem migrace do států jádra.

(8) D. S. Massey (2001) zmiňuje dvě dodatečné dimenze teorie světového systému, které nebyly výše uvedeny a které na migraci důležitým způsobem působí. První z nich je spojena s mezinárodní bezpečností a vojenskou kontrolou ze strany pokročilých ekonomických států v rozvojových regionech. Státy jádra nezřídka intervenují do záležitostí na periferii, a tím eskalují zdejší migraci¹⁰. Druhá dimenze se týká ideologických či kulturních vazeb mezi centrem a periferií. Periferie je ideologicky podrobena centrem, jeho geokulturou (Wallerstein 2004), čímž je vydána všanc působení externích sil, dále potencionálně prohlubujících migraci¹¹.

Mezistátní pohyby migrujících osob však můžeme nahlédnout ještě mnohem strukturalističtější optikou a načrtnou weberovský *ideálně typický koncept* působení struktury světového systému na mezistátní migraci. Ten lze postihnout i za pomoci tabulky č. 1, která se snaží zachytit strukturální možnosti migrujících při přechodu z jedné zóny světového systému do druhé. Nejdříve si pomocí několika hypotéz přiblížíme, kterak tato struktura ovlivňuje migraci v případě tahů a posléze i v kontextu tisků.

Podle základních premis světového systému by mělo být značně nepravděpodobné, aby se migrující přesunuli ze zóny hierarchicky nižší do oblasti o dvě hierarchické úrovně vyšší (např. z periferie přímo do centra systému); toto pravidlo lze pak vztáhnout i obráceně¹². V případě migrace vyvolané tisky lze uvažovat i o sestupné migraci, propadu v mezistátní hierarchii (blíže viz předcházející premisy č. 4. – 8.).

Nepravděpodobností zde označujeme překážky politicko-ekonomické struktury, které snižují migrační potenciál ze zemí periferie do zemí jádra. Tento

⁹ Je samozřejmě důležitou otázkou, zdali je možné např. jižní Itálii anebo některé z agrárních regionů Španělska považovat za oblasti jádra, jelikož spíše vykazují znaky semiperiferie.

¹⁰ K tomuto bodu srovnej sborník hlavního českého interpreta teorie světového systému Stanislava Holubce *Válka, mír a politická moc* (2009).

¹¹ S těmito závěry by souhlasili i jiní badatelé; srovnej zvláště práci nápaditého historika Erica Wolfá (1982) a orientalisty Edwarda Saída (2008).

¹² Na straně této hypotézy je i tvrzení Masseyho a jeho kolegů (1993: 447; 1997), kteří píší, že mezinárodní migrační pohyb pracovních sil následuje pohyb zboží a kapitálu.

druh migrace je sice nejvíce medializován, ale podle statistik OSN tvoří nejmenší podíl z celkové úrovně mezistátní migrace. (Viz International Migration Report 2002) Je proto z hlediska chodu celého systému nejméně pravděpodobný/četný.

Pokud se podíváme na všechny tři teritoriální prostory světového systému zvlášť, získáme následující předpoklady o mezistátní migraci:

(9) Migrace ze státu *centra* do jiného státu v jádru systému probíhá v důsledku „push“ či „pull“ faktorů (nebo obojího); migrace z centra do semi-periferie je obvykle vyvolána pouze „push“ faktory; migrace z jádra světové ekonomiky na její periferii je značně nepravděpodobná.

(10) Migrační pohyb ze *semiperiferie* do centra může být způsoben „push“ i „pull“ faktory; stejné příčiny stojí i v pozadí přesunu migrujících z jedné semiperiferní země do jiné semiperiferní země; migrace ve směru na periferii je obvykle vyvolána pouze „push“ faktory.

(11) Migrace z *periferních zón* do centra je ve větší míře nepravděpodobná; příčina migračních toků z periferie do semiperiferie anebo do jiného periferního státu je způsobena „push“ faktory, „pull“ faktory či oběma příčinami naráz. (Srov. též Massey 1988: 383-385; Massey a kol. 1993: 443-448)

Tabulka č. 1: Směr migrace a struktura světového systému

Zóna světového systému	Centrum	Semiperiferie	Periferie
Centrum	Směr migrace: centrum → centrum příčina migrace: PU + PL	Směr migrace: centrum → semiperiferie příčina migrace: PU	Směr migrace: centrum → periferie Nepravděpodobná systémová migrace
Semiperiferie	Směr migrace: semiperiferie → centrum příčina migrace: PU + PL	Směr migrace: semiperiferie → semiperiferie příčina migrace: PU + PL	Směr migrace: semiperiferie → periferie příčina migrace: PU
Periferie	Směr migrace: Periferie → centrum Nepravděpodobná systémová migrace	Směr migrace: periferie → semiperiferie příčina migrace: PU + PL	Směr migrace: periferie → periferie příčina migrace: PU + PL

Vysvětlivky: PU = „push“ faktory; PL = „pull faktory“; příčinou migrace jsou míněny převažující důvody pro migrační aktivity.

Dynamika světového systému a její vztah k mezistátní migraci

Pokud je dynamika kapitalismu hlavní transformační silou, jaké jsou její integrální rysy? Podle Wallersteina se světová ekonomika vyvíjí v cyklickém rytmu *Kondratěvových vln*¹³. Ty conceptualizují fluktuaci hospodářské produkce, její vzestup, Kondratěvem nazývaný jako A-fáze, a pokles či stagnaci (B-fáze). Každá z vln je dlouhá okolo 50-60 let. Prvních dvacet pět až třicet let připadá vždy na A-fázi, v níž dochází k expanzi trhu, ekonomickým inovacím, tvorbě nových produktů a celkovému rozšiřování sféry vlivu států jádra. Pro následující B-fázi je typická krize z nadvýroby, snížení cen komodit, zvýšení cen práce a všeobecná hospodářská recese. Taktéž se objevuje zvýšená centralizace akumulovaného kapitálu¹⁴. Poté světová ekonomika přechází do další Kondratěvovy vlny začínající A-fází. Tento rytmus pokračuje obvykle po dobu tří až čtyř Kondratěvových vln, než dojde, zhruba každých 150 let, k hlubší restrukturalizaci světové ekonomiky.

Ne nepodstatným rysem je také to, že v průběhu A-fáze se snižuje geopolitický a sociální konflikt, otevírají se možnosti společenské mobility a rozšiřuje se množství pracovních míst ve všech zónách světového systému (zejména těch v jádře a semiperiferii). V průběhu B-fáze, v níž se podle Wallersteina nacházíme i nyní, dochází k přesně kontradikčním mechanismům: geopolitický i sociální konflikt se zostřuje, možnosti vzestupné mobility se snižují a podstatně roste nezaměstnanost a ochranná opatření států. (Allan 2006: 201-202; Wallerstein 2004: 30-31)¹⁵

Jaké důsledky má tato dynamika pro mezistátní migraci? Naprosto zásadní, neboť v průběhu A-fáze dochází k navýšení, intenzifikaci podnětů pro migraci v podobě „pull“ faktorů, pro něž se objevují „optimální“ strukturální podmínky. Naopak, v průběhu B-fáze je migrace vyvolaná „pull“ faktory značně omezena a v rozporu s tím jsou umocněny podněty v podobě „push“ faktorů; převládá migrace v důsledku sociálně-politických konfliktů. Působení cyklických oscilací, A-fáze a B-fáze, světové ekonomiky na konkrétní podobu migrace v jednotlivých zónách kapitalistického světa si přiblížíme následujícími dvěma tabulkami. Tabulka č. 2 zobrazuje vliv A-fáze na eskalaci či

¹³ Ne ve všech svých publikacích pracuje Wallerstein s Kondratěvovými vlnami. Např. ve druhém díle moderního světového systému (Wallerstein 1980) se opírá o podobnou teorii francouzského ekonomického historika F. Simianda, kde jsou vlny mnohem delší, trvají zhruba 250 let, včetně vzestupné i sestupné fáze. V prvním díle naopak cituje Pierra Chauu a jeho koncepci sekulárních cyklů. Podobná argumentační inkonzistence je pro Wallersteina typická. On sám v žádné své publikaci nenabízí sjednocující řešení a vždy osciluje, podle potřeby, mezi originální Kondratěvovou teorií, její adaptací rakouským ekonomem Josephem Schumpeterem, vyzdvihující roli inovací, a dílčími analýzami ekonomických historiků. K obsáhlejší debatě ohledně problematiky teorií ekonomických cyklů, včetně nastínění klíčových teorií a postav viz. (Sírůček a kol. 2007: 363-375) Wallerstein však není prvním sociologem, který se uchýlil k teorii A. Kondratěva. Dlouho před ním těžil ze znalostí koncepce ekonomických cyklů Pitirim A. Sorokin (1959: 34).

¹⁴ Podrobnější analýzu sociálních konsekvencí během Kondratěvovy B-fáze lze nalézt ve Wallerstein 1984: 16-17.

¹⁵ Srovnej s velmi citovanou a oceňovanou statí Ilji Šrubaře (2001) o roli, kterou sehrává dlouhodobá ekonomická fluktuace pro proměnu politických ideologií.

zeslabení migrace v jednotlivých oblastech planety. Druhá ilustruje stejné vztahy v případě B-fáze. (Tabulka č. 3)

Tabulka č. 2: **Posilování a oslabování migrace v průběhu A-fáze světové ekonomiky**

Zóna světového systému	Centrum		Semiperiferie		Periferie	
Centrum	Pull	Push	Pull	Push	Pull	Push
	POS	OSL	BV	OSL	BV	BV
Semiperiferie	Pull	Push	Pull	Push	Pull	Push
	POS	OSL	BV	OSL	BV	OSL
Periferie	Pull	Push	Pull	Push	Pull	Push
	BV	BV	POS	OSL	POS	OSL

Vysvětlivky: POS = posílení; OSL = oslabení; BV= bez vlivu; Pull = „pull“ faktory; Push = „Push“ faktory

Pokud opětovně vyjdeme ze směru migračních vln a tří zeměpisných zón světové ekonomiky, získáme pro konceptualizaci charakteru mezistátní migrace a dynamiky kapitalistické ekonomiky následující sady prepozic:

(12) V průběhu A-fáze jsou „pull“ faktory migrace mezi *státy centra* systému posíleny, naopak „push“ faktory jsou oslabeny; pohyb ve směru na semiperiferii zůstává dílem beze změny („push“ faktory), dílem je oslaben („pull“ faktory); míra migrace v linii periferie zůstává identická.

(13) Migrace mezi *semiperiferií* a centrem je v případě „pull“ faktorů posílena a „push“ faktorů oslabena; pokud však probíhá směrem do jiné semiperiferiální oblasti, je v případě „push“ faktorů též oslabena; stejné závěry lze učinit i při pohybu na světovou periferii.

(14) Migrační vlny z *periferie* do centra zůstávají nezměněny; jestliže však míří na semiperiferii, jsou v kontextu „pull“ faktorů eskalovány, v kontextu „push“ faktorů limitovány; stejná logika je uplatněna i při mezistátní migraci mezi dvěma zeměmi periferie.

Jestliže analyzujeme nárůst anebo snižování podnětů pro migraci v průběhu B-fáze vývoje kapitalistické ekonomiky, zjišťujeme, že síly světového systému působí přesně protichůdným způsobem, než tomu bylo v období A-fáze. Proto jen jako rekapitulaci uvedme:

(15) V průběhu B-fáze jsou „pull“ faktory migrace mezi *státy centra* systému oslabeny a naopak „push“ faktory expandují; vlny migrantů směřujících na semiperiferii zůstávají dílem oslabeny („pull“ faktory), dílem jsou posíleny („push“ faktory); stav migrace na periferii zůstává beze změn.

(16) Migrace mezi *semiperiferií* a centrem je v případě „pull“ faktorů oslabena a „push“ faktorů posílena; pokud však probíhá směrem do jiné semi-

periferní oblasti, je v případě „push“ faktorů též posílena; stejné závěry lze učinit i při pohybu na světovou periferii, kde však „pull“ faktory zůstávají beze změny.

(17) Migrační toky z *periferie* do centra zůstávají nezměněny; jestliže však míří na semiperiferii, jsou v rámci „pull“ faktorů sníženy, v kontextu „push“ faktorů však zintenzivněny; totéž platí i pro mezistátní migraci mezi dvěma zeměmi periferie.

Tabulka č. 3: **Posilování a oslabování migrace v průběhu B-fáze světové ekonomiky**

Zóna světového systému	Centrum		Semiperiferie		Periferie	
Centrum	Pull	Push	Pull	Push	Pull	Push
	OSL	POS	OSL	POSL	BV	BV
Semiperiferie	Pull	Push	Pull	Push	Pull	Push
	OSL	POS	OSL	POS	BV	POSL
Periferie	Pull	Push	Pull	Push	Pull	Push
	BV	BV	OSL	POS	OSL	POS

Vysvětlivky: POS = posílení; OSL = oslabení; BV= bez vlivu; Pull = „pull“ faktory; Push = „Push“ faktory

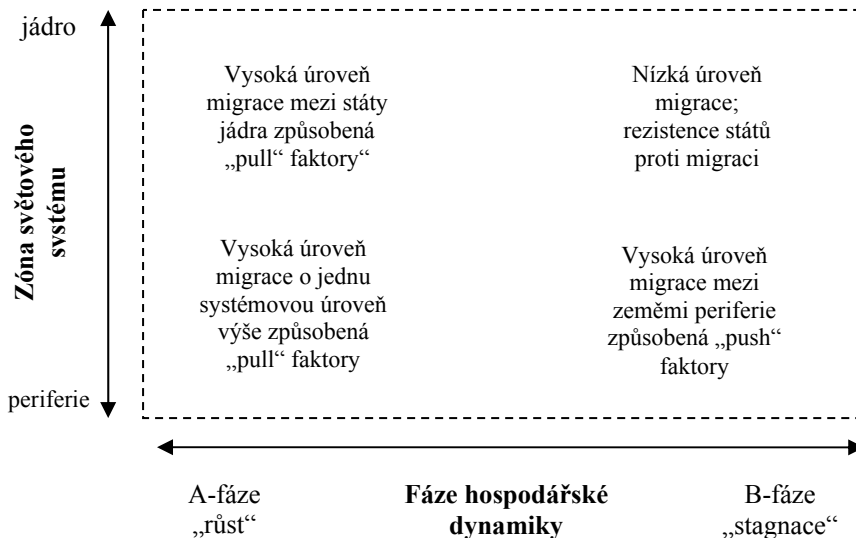
Modely relací mezi migrací a světovým systémem

Na jedné straně je to hierarchická struktura světového systému, jenž limituje veškerý pohyb v rámci lidské civilizace, svou existencí upravuje, modifikuje a strukturuje současnou mezinárodní migraci. Na druhé straně to jsou cyklické rytmy kapitalistické světové ekonomiky, které jako tep srdce pohání kola Braudelovy „věčné ekonomiky“ kupředu. Nicméně někdy se i toto srdce zpomalí, ubere na tempu, a pak dochází k důležitým konsekvencím pro celý sociální organismus, jemuž pojednou dochází energie. Právě pravidelné cyklické oscilace světového systému jsou druhým, i když v migrační literatuře značně opomíjeným (srov. např. Massey 1988, 1993, 1994, 1999), důležitým mechanismem, jenž podle teorie světového systému ovlivňuje soudobou migraci; stupňuje ji, anebo paralyzuje.

Načrtli jsme sedmnáct významných prepozic, které by měly stát v pozadí vztahů mezi příčinami, formou a směrem mezinárodní migrace ve vztahu k existenci světového systému. Jako jisté shrnutí našich poznatků z bádání o těchto relacích se pokusíme nabídnout dva modely, které by měly mnoho z uvedených tezí ilustrativně integrovat do jednotného explanačního rámce. Nejdříve nabídneme schéma vztahů mezi pravděpodobnou formou migrace v závislosti na struktuře a dynamice světového systému. (Schéma č. 1) Ná-

sledně přispějeme i modelem systémových vztahů, časoprostorové struktury, ovlivňujících formu a směr migrace na obecné systémové úrovni. (Schéma č. 2)

Schéma č. 1: **Ideálně typické formy migrace v závislosti na struktuře a dynamice světového systému**

V závislosti na dvou kritických proměných – struktuře a dynamice světového systému – můžeme zkonstruovat čtyři ideálně typické formy – ve smyslu, s jakým s nimi pracuje Max Weber (1998) – soudobé světové migrace.

Tou první je vysoká úroveň migrace o jednu systémovou úroveň výše způsobená „pull“ faktory, která se obvykle odehrává v A-fázi kapitalistické ekonomiky. Je doprovázena rozsáhlými migračními přesuny z periferie do semiperiferie a zejména ze semiperiferie do centra systému, kde se díky prudce se rozvíjející ekonomice a slabším ochranným opatřením objevují ekonomické i politické strukturální možnosti pro úspěšné migrační kanály.

Druhý ideální typ, taktéž zasazený do období vzestupu světového hospodářství, jakými byla např. „zlatá padesátá a šedesátá léta“ dvacátého století, upozorňuje na statisticky nejfrekventovanější formu migrace, a to migraci mezi zeměmi jádra systému zapříčiněnou „pull“ faktory. (Srov. např. International Migration Report 2002)

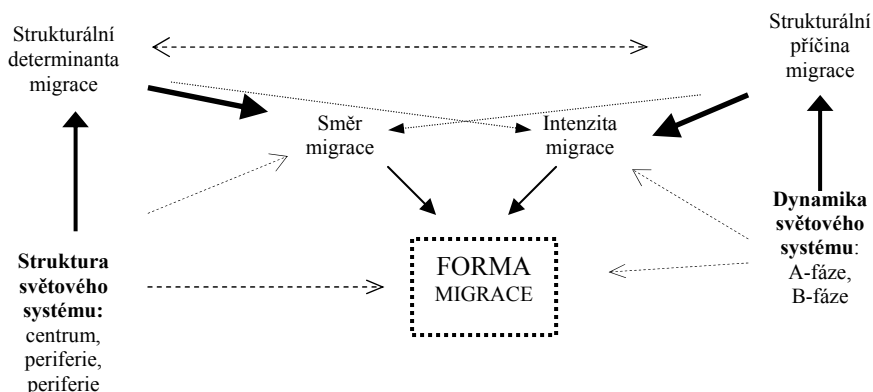
V případě stagnace (a úpadku) světových financí je to periferie, která vždy nejvíce trpí a která musí snášet největší břímě záporných důsledků strukturální

krize. Ta v těchto oblastech často vede k vyhocení sociálního konfliktu a následné migraci (vyvolané „push“ faktory) do jiné, většinou sousední země periferie.

B-fáze však ovlivňuje migraci i mezi pokročilými státy jádra, ty se obvykle mezistátní migraci brání, zavádějí regulační opatření, chrání vlastní pracovní trh, a tím dodatečně podporují ústřední trend migrace v této oblasti – její drastický úbytek.

Konkrétní forma mezistátní migrace je tak podle teorie světového systému vždy výslednicí působení dvou sil: struktury světového systému a jeho cyklické dynamiky. Zatímco struktura ve formě nerovného uspořádání moderních národních států determinuje rozhodujícím způsobem směr migrace, dynamika hospodářských sil totožným stylem podmiňuje intenzitu migračních vln. Dynamiku celé kapitalistické civilizace pak můžeme zároveň považovat za nejobecnější příčinu světové migrace v námi uvažovaném reduktivním rámci. Obě složky ovlivňují ve své součtu nakonec i podíl tisků a tahů v jednotlivých migračních proudech a směr těchto vln. (Schéma č. 2) Mezinárodní migrace tak sleduje logiku globálního systému. (Srov. též Massey a kol. 1993; 1997)

Schéma č. 2: **Model časoprostorové struktury ovlivňující formu soudobé migrace**

Ideální typy a modely, které jsme v rámci této studie načrtli, jsou bezesporu značně teoretické a reduktivní (srovnej s úvodem studie). Proto si je nedovolujeme pokládat za univerzální, všepřátelné explanační schémata migračních procesů. Jsou nám spíše východiskem pro dvojí typ badatelské činnosti: (1) Jsou základem dalších možných teoretických modelů, které by do svého vysvětlujícího rámce integrovaly prvky a aspekty, jež tato studie z různorodých důvodů opomněla (např. demografické trendy, kulturní elementy aj.). (2) Jsou nám východiskem pro empirický výzkum migrační dynamiky, který by náš

model měl dále verifikovat či falzifikovat a popřípadě by jej měl napomoci rekonstruovat do mnohem empiričtější podoby. Stejně tak by měl napomoci komparaci různých druhů migrace s načrtnutými ideálními typy.

Je přáním autora této studie, aby v takto načrtnutém programu, třeba i skrze kritickou reflexi, přispěli další badatelé.

Jan Kalenda je studentem druhého ročníku navazujícího magisterského studia sociologie a andragogiky na UP Olomouc. Po odborné stránce se zaměřuje na problematiku historické sociologie, zvláště pak formování států a sociálních revolucí, a na otázky plánování v metodologii sportovní vědy.

LITERATURA

- ALLAN, K., 2006: Global Capitalism and Decline of American Hegemony. In: Contemporary Social and Sociological Theory. Visualizing Social Worlds. Thousand Oaks, London, New Dehli: Pine Forge Press.
- ARANGO, J., 2000: Explaining Migration: a critical view. In: International Social Science Journal 52 (165): 283-296.
- BRAUDEL, F., 1973: Capitalism and Material Life 1400 – 1800. New York: Harper & Row, Publisher, Inc.
- CASTELS, S. – MILLER, M., 2003: The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. London: Palgrave Macmillan.
- DAHRENDORF, R., 1991: Moderný sociálny konflikt. Eseje o politike slobody. Bratislava: Archa.
- DARITY, W., jr. 1992: The Modern World System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730s-1840s. by Immanuel Wallerstein. In: The Journal of Economic History 52 (1): 261-262.
- FRANK, A. G., 1967: Capitalism and Underdevelopment in Latin America. New York: Monthly Review Press.
- HOLUBEC, S., 2006: Teorie světového systému Immanuela Wallersteina. In: Šubrt, J. (ed.). Soudobá sociologie I. (teoretické koncepce a jejich autoři). Praha: Karolinum.
- HOLUBEC, S. 2007. Immanuel Wallerstein a moderní světový systém. In: Šubrt, J. (ed.). Historická sociologie. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.
- HOLUBEC, S., 2009: Válka a moderní světový systém. In: Holubec, S. (ed.). Válka, mír a politická moc. Praha: Svoboda Servis.
- CHASE-DUNN, Ch. – HALL, T. D., 1994: Forward into the Past: World-Systems before 1500. In: Sociological Forum 9 (2): 295-306. Special Issue: What's Wrong with Sociology?
- CHASE-DUNN, Ch. – GRIMES, P., 1995: World-Systems Analysis. In: Annual Review of Sociology 21 (1): 387-417.
- International migration report 2002: New York: United Nations.
- JANOWITZ, M., 1977: The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World -Economy in the Sixteenth Century. by Immanuel Wallerstein. In: The American Journal of Sociology 82 (5): 1090-1097.
- LENIN, V. I., 1951: Imperialismus jako nejvyšší stádium kapitalismu. Praha: Svoboda.

- MASSEY, D. S., 1988: Economic Development and International Migration in Comparative Perspective. In: *Population and Development Review* 14 (3): 383-413.
- MASSEY, D. S. a kol. 1993: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. In: *Population and Development Review* 19 (3): 431-466.
- MASSEY, D. S. a kol. 1994: Migration, Segregation, and the Geographic Concentration of Poverty. In: *American Sociological Review* 59 (3): 425-445.
- MASSEY, D. S. a kol. 1997: Cause of migration. In: *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and the Millenium*. Oxford: Oxford University Press.
- MASSEY, D. S., 1999: International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State. In: *Population and Development Review* 25 (2): 303-322.
- MASSEY, D. S., 2001: Theory of Migration. In: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Science*. Oxford: Elsevier.
- O'BRIEN, P., 1982: European Economic Development: The Contribution of the Periphery. In: *Economic History review* 35 (1): 1-18.
- PETRUSEK, M., 2008: Redukcionismus bez pověr a iluzí. Dějiny a současnost sociologie jako svár „identity“ s redukcionismem. In: *Sociologický časopis* 44 (5): 859-888.
- RAGIN, Ch. – CHIROT, D., 1984: The World System of Immanuel Wallerstein: Sociology and Politics as History. In: Skopcol, T. (ed.). 1984. *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SAHLINS, M., 1995: How "Natives" Think: About Captain Cook, For Example. Chicago: University of Chicago Press.
- SAID, E., 2008: Orientalismus. Západní koncepce Orientu. Praha: Paseka.
- SHANNON, T. R., 1989: An Introduction to World System Perspective. Boulder, Colorado: Westview.
- SCHUMPETER, J., 1939: Bussines Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalis Process. Two volumes. New York: Free Press.
- SIRŮČEK, P. a kol. 2007: Hospodářské dějiny a ekonomické teorie. Vývoj, současnost, výhledy. Praha: Melandrium.
- SMITH, D., 1991: The Rise of Historical Sociology. Philadelphia: Temple University Press.
- SOROKIN, P. A., 1959: Social and Cultural Mobility. London: The Free Press of Glencoe.
- STINCHCOMBE, A. L., 1980: The Growth of the World System. In: *The American Journal of Sociology* 87 (6): 1389-1395.
- STOJANOV, R., 2008: Causes of Migration and the Development Studies. Brief Theoretical Overview. In: Stojanov, R. a kol. 2008. *Development, Enviromental, and Migration. Analysis on Linkages and Consequences*. Olomouc: Univerzita Palackého Olomouc.
- ŠRUBAŘ, I., 2001: Longue durée, cyklicita a sociální transformace. In: *Sociologický časopis* 37 (2): 149-159.
- THOMAS, W. – ZNANIECKI, F., 1996: The Polish Peasant in Europe and America: A Classic Work in Immigration History. Edited by Eli Zaretsky. Urbana: University of Illinoia Press.

- WALLERSTEIN, I., 1974: *The Modern World System. I.: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century.* New York, London: Academic Press.
- WALLERSTEIN, I., 1979: *The capitalist world-economy.* Cambridge: Cambridge University Press.
- WALLERSTEIN, I., 1980: *The Modern World-System II. Mercantilism and Consolidation of the European World Economy 1600 – 1750.* New York: Academic Press.
- WALLERSTEIN, I., 1983a: *Historical Capitalism.* London: Verso.
- WALLERSTEIN, I., 1983b: *Economic Development: A Comment on O'Brien.* In: *The Economic History Review* 36, pp. 580-583.
- WALLERSTEIN, I., 1984: *The Politics of the World Economy. The states, the movements, and the civilizations.* Cambridge: Cambridge University Press.
- WALLERSTEIN, I., 1989: *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy.* New York: Academic Press.
- WALLERSTEIN, I., 2000: *The Essential Wallerstein.* New York: The New Press.
- WALLERSTEIN, I., 2004: *World-system analysis: An Introduction.* Durham, North California: Duke University Press.
- WEBER, M., 1998: *Metodologie, sociologie, politika.* Praha: OIKOYMENH.
- WOLF, E., 1969: *Peasant Wars of Twentieth Century.* New York: Harper and Row.
- WOLF, E., 1982: *Europe and People without History.* Berkeley, California: University of California Press.
- ZOLBERG, A., 1981: *Origins of the Modern World System: A Missing Link.* In: *World Politics* 33, pp. 253-281.